

Лекція 4

Тема: Соціальна взаємодія та соціальні відносини та соціальний контроль. Соціальні зміни та соціальні процеси.

1. Соціальні взаємодія та соціальні зв'язки.
2. Соціальні відносини: поняття та різновиди.
3. Система соціального контролю.

Література:

Соціологія /за ред. В. Г. Городяненка – К.: Академія, 2015, с.141-154; 2) Соціологія /за ред. Пічі В.М. – Львів, 2014, с.70-84; 3) Юрій М.Ф. Соціологія – К., 2017, с. 79-81.

1. Соціальні взаємодія та соціальні зв'язки.

Соціальна взаємодія є одним з основних об'єктів дослідження в соціології.

Коли даємо визначення соціології, то ми вже говоримо, що це наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, соціальних спільнот, соціальних зв'язків, соціальних відносин; це наука про закономірності соціальної дії і масової поведінки.

У повсякденному житті ми постійно здійснюємо велику кількість елементарних актів соціальної взаємодії, навіть не підозрюючи про це.

Ми постійно говоримо, *що людина – соціальна істота, тобто людина для задоволення своїх потреб повинна вступати у взаємодію з іншими індивідами, входить у соціальні групи, приймати участь у сумісній діяльності, тобто в усіх епізодах свого життя людина пов'язана з іншими людьми, безпосередньо або опосередковано, постійно або періодично.*

Виходячи з цього, ми можемо сказати, що соціальна взаємодія – це процес, в рамках якого індивіди впливають на вчинки і думки один одного і обумовлений цей процес безпосередніми контактами між людьми.

Головною особливістю соціального життя є взаємодія індивідів, соціальних груп у межах відповідних соціальних інститутів.

Соціальна взаємодія – система взаємозумовлених соціальних дій, за яких дії одного суб'єкта (індивіда, групи, спільноти) одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших.

У процесі її реалізується соціальна дія партнерів, відбувається взаємне пристосування дій кожного з них, одностайність у розумінні ситуації, усвідомлення її смислу дій, певний ступінь солідарності між ними.

В соціології використовують спеціальний термін поняття соціальна взаємодія – **ІНТЕРАКЦІЯ**.

Види соціальної взаємодії класифікують:

- за кількістю суб'єктів взаємодії між двома людьми, між індивідом і групою, між групами;
- за характером взаємовідносин суб'єктів взаємодії: солідарні (узгоджені) та антагоністичні (ворожі);
- за терміном: короточасні і довгочасні;
- за наявністю (відсутністю) організованості: організовані та неорганізовані;
- за усвідомленістю взаємодії: усвідомлені та неусвідомлені;
- за «матеріальністю» обміну: інтелектуальні (ідейні), почуттєві (емоційні) та вольові.

Існують два основних рівні дослідження соціальної взаємодії:

- між особова (основний фокус дослідження на мікрорівні);
- інституційна інтеракція (на макрорівні суспільства).

У будь-якому соціальному контексті поєднуються елементи їх обох.

Аналізу соціальної взаємодії присвячено чимало наукових теорій:

Теорія соціального обміну. Її автор Дж. Хоманс розглядав соціальну взаємодію як складну систему обмінів, зумовлених засобами врівноваження винагород і затрат.

Стверджуючи, що суб'єкти взаємодіють на підставі свого колишнього досвіду, виділяє 4 принципи взаємодії:

- 1) чим більше винагороджується певний тип поведінки, тим частіше він повторюватиметься;
- 2) якщо винагорода залежить від якихось умов, людина намагається відтворити їх;
- 3) якщо винагорода велика, людина здатна витратити більше зусиль для її отримання;
- 4) коли потреби людини близькі до насичення, вона докладатиме менше зусиль для їх задоволення.

За цими критеріями, на думку **Хоманса**, можна аналізувати навіть складні види взаємодії: відносини влади, переговорний процес, лідерство тощо.

Найповніше відображення в американській соціології. Один із засновників чиказької школи соціальної екології **Роберт Парк** обґрунтував чотири основні види соціальної взаємодії: 1) змагання; 2) пристосування;

3) соціальний конфлікт та асиміляцію. Суспільство, стверджував він, є найважливішим елементом соціальної взаємодії, що сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків.

Теорія символічного інтеракціонізму. Сформулював її американський філософ і соціолог **Джордж Мід** (1863-1931), який заперечував, що поведінка людей – це пасивна реакція на винагороду чи покарання. Розглядаючи вчинки людини як соціальну поведінку, засновану на комунікації, в якій вона реагує не тільки на дії, але й на наміри інших людей, Мід виділив два типи дій: значущі і незначущі. Для усвідомлення мотивів дії людини слід уявити себе в її ролі. А взаємодія між людьми є безперервним діалогом, у процесі якого вони спостерігають, осмислюють наміри один одного та реагують на них.

Етнометодологія. Вона тісно пов'язана з теорією символічного інтеракціонізму. Згідно з нею найважливішим чинником міжособистісної комунікації є прийняті на віру правила, що регулюють взаємодію між людьми. Конкретні стереотипи впливають на інших людей, незалежно від того, якого значення вони їм надають. Так у контексті соціальних структур (наприклад, структури влади) формуються договірні значення.

Теорія драматичного підходу. В її основі принципи управління враженнями у соціальній взаємодії. Розглядає соціальні ситуації як мініатюрні драматичні спектаклі: люди діють подібно до акторів на сцені, створюючи певне враження. Її автор **І. Гофман** виходив з того, що люди самі створюють ситуації, щоб виразити символічні значення, за допомогою яких вони справляють гарне враження на інших.

Теорія соціальної дії. Один із засновників її **Т. Парсонс** вважав, що орієнтації діяльного індивіда мають дві моделі модифікації: мотиваційну і ціннісну. Мотиваційна спрямована на бажання і плани індивіда, а значить на задоволення або незадоволення його потреб. Ціннісна орієнтація належить до тих аспектів орієнтації особи, що зв'язують її з дотриманням певних норм і стандартів.

Для **Т. Парсонса** саме норма забезпечує досягнення мети індивіда, який орієнтується на неї, оцінює вчинки та очікування іншого індивіда.

Німецький філософ і соціолог **Юрген Хабермас** створив власну теорію соціальної дії, виділивши чотири її типи: стратегічну (учасники стратегічної дії ставляться до інших осіб як до засобів або перешкод на шляху до мети; нормативну (дія, метою учасників якої є підпорядкування своєї поведінки цінностям і нормам); драматургічну (її мета – подання самому собі, вибіркоче самовираження індивідуальності); комунікативну (прагне досягти вільної угоди між учасниками для досягнення конкретних результатів у певній ситуації).

П. Сорокін (1889-1968) основою соціологічного аналізу вважав соціальну взаємодію, зокрема взаємодію індивідів. В основі взаємодії, на його думку, - соціальна нерівність у суспільстві. Він проповідує ідеї солідарності, культурних цінностей, під впливом яких і повинна здійснюватись взаємодія у суспільстві.

Вперше в соціологію поняття «соціальна дія» було введено і науково обґрунтовано **М. Вебером**. Він стверджував, що не будь-яка дія людей є соціальною дією. Дія тільки тоді набуває ознак соціальної, коли вона: раціональна (тобто усвідомлена та орієнтована на інших людей)

Якщо дії людей орієнтовані на несоціальні, матеріальні об'єкти, то їх не можна вважати соціальними.

Наприклад: виготовлення знарядь праці, рибна ловля, полювання – самі по собі не є соціальними діями, якщо вони не співвідносяться з поведінкою інших людей.

В дійсності, дуже складно провести межу між соціальними і несоціальними діями. Ще складніше визначити раціональність, усвідомленість поведінки. Велика кількість вчинків буває зовсім неусвідомленими, автоматичними, афективними (роздратування, страх).

Велика кількість досліджень показують, що людина **НИКОЛИ НЕ ДІЄ ПОВНІСТЮ СВІДОМО**. Висока ступінь усвідомленості і цілеспрямованості у діях політика, або в діях керівника підприємства, який створює контроль за підлеглими, багато в чому заснована на ІНТУЇЦІЇ, природних людських реакціях.

Тобто повністю усвідомлені дії – це «ідеальний тип».

Класифікація дій:

- ціле раціональна (ціль, результат);
- ціннісна/раціональна (заснована на вірі в те, що вчинок має етичну або релігійну цінність, є мотив, сенс, орієнтацію на інших);
- афективна (немає цілі, орієнтації на результат); - зумовлена емоційним станом;
- традиційна (за звичкою) – ґрунтується на соціальних стандартах поведінки, звичках, нормах.

Далеко не все, що ми робимо у взаємодії з іншими людьми, можна віднести до соціальної взаємодії!!! Наприклад, якщо автомобіль збиває людину на дорозі – то це звичайне ДТП. Однак! Воно стає соціальною взаємодією, коли водій та постраждалий починають відстоювати кожний свої інтереси як представники 2-х соціальних груп, 2-х соціальних статусів. У кожного своє коло прав та обов'язків.

Взаємодія може продовжуватися і стати стійкою, багаторазовою, упорядкованою, тобто перетворитися у соціальні відносини.

Тільки дія, направлена на іншу людину і яка викликає зворотну реакцію може вважатися соціальною взаємодією, тобто це двунаправлений процес обміну діями між двома і більше індивідами.

Усю багатоманітність різновидів соціальної взаємодії і соціальних відносин, які складаються на їх основі, прийнято ділити на дві сфери:

- Первинну – сферу особистих відносин і взаємодії, яка існує у малих соціальних групах: серед друзів, у родині.
- Вторинну – це сфера ділових або формальних відносин і взаємодії: у школі, банку, на прийомі у лікаря, юриста і т. д.

Тобто це сфера соціально-статусних відносин.

Залежно від сфери взаємодії, можна виділити наступну типологію соціальної взаємодії:

- взаємодія в економічній сфері (індивіди виступають як власники і наймані робітники);
- взаємодія в професійній сфері (індивіди приймають участь як представники професій);
- взаємодія у сімейній сфері (люди виступають у ролі батьків, дітей і т. д.);
- взаємодія у демографічній сфері (контакти між чоловіком і жінкою, між представниками різного віку, національностей, рас);
- взаємодія у політичній сфері (люди виступають як представники політичних партій, суспільних рухів тощо);
- взаємодія у релігійній сфері (контакт між представниками різних релігій, однієї релігії, а також віруючих та атеїстів);
- взаємодія у територіальній сфері (зіткнення, співробітництво, конкуренція між мешканцями міста та села, тимчасово і постійно проживаючими, емігрантами та ін.).

Соціальна взаємодія буває також **ВИПАДКОВОЮ, ТИМЧАСОВОЮ І СТІЙКОЮ, ПРИВАТНОЮ І ПУБЛІЧНОЮ, ОСОБИСТІСНОЮ І РЕЧОВОЮ, ФОРМАЛЬНОЮ І НЕФОРМАЛЬНОЮ.**

Перш ніж представити другу типологію соціальної взаємодії (як двунаправленого процесу обміну діями між двома або більш індивідами), **розглянемо 4 види дії, як однонаправленої взаємодії:**

СД – фізична дія (передача книги, запис на папері і т. ін.);

СД - вербальна або словесні дія («добрий день», ображаючи слова);

СД – жести як різновиди дії (посмішка, піднята рука, рукостискання);

Д – розумова дія, яка виражається лише у внутрішній мові.

З 4 видів дій три перших відносяться до зовнішніх, а четверта до внутрішньої.

Що стосується соціальної взаємодії, то вона включає перші три, і не включає четвертий різновид дії (оскільки ніхто, окрім телепатів не взаємодіє за допомогою прямої передачі думок), тому можна виділити другу **типологію соціальної взаємодії**:

- фізична соціальна взаємодія;
- вербальна соціальна взаємодія;
- взаємодія за допомогою жестів.

2. Соціальні відносини: поняття та різновиди.

Важливою формою вияву соціальних тривалих, сталих, системних, оновлюваних, різноманітних за змістом зв'язків є соціальні відносини.

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Поняття «соціальні відносини» і «суспільні відносини» часто ототожнюють. Але це правомірно лише тоді, коли соціальні відносини розглядають у широкому значенні, протиставляючи їх природним. Труднощі у вивченні соціальних відносин зумовлені тим, що вони не є статистичними, закоренілими формами соціальної взаємодії.

Багатоманітність соціальних відносин є своєрідним відображенням суспільного життя, наслідком впливу на них конкретної суспільної діяльності, що надає їм специфічний відтінків.

Соціальні відносини є відносинами схожими й відмінності, рівності й нерівності, панування й підлеглості між окремими людьми та їх групами.

Основою соціальних відносин є соціальні зв'язки, які об'єднують індивідів, групи та інші елементи суспільства у функціональне ціле. Ядром їх є відносини рівності та нерівності, позаяк розкривають взаємини між людьми, які перебувають на різних соціальних позиціях.

Оскільки відносини абсолютної рівності неможливі, провідними виступають відносини соціальної нерівності.

Характер соціальної нерівності у системі соціальних відносин визначають:

- відмінності між людьми закладені природною, притаманні їм від народження: етнічна належність, статеві й вікові особливості, фізичні можливості, інтелектуальні здібності та ін.;
- відмінності між людьми, що виникають у зв'язку з професійними ролями;
- відмінності між людьми, що зумовлені володінням (власністю, товарами, привілеями та ін.).

Виокремлюють різноманітні види соціальних відносин:

- за обсягом власних повноважень: відносини по горизонталі, відносини по вертикалі;
- за ступенем регламентування: формальні (офіційно оформлені), неформальні;
- за способом спілкування індивідів: безособові та опосередковані, між особові та безпосередні;
- за суб'єктами діяльності: між організаційні, внутрішньо-організаційні;
- за рівнем справедливості: справедливі, несправедливі.

Основою відмінностей між соціальними відносинами є мотиви і потреби, головними з яких є первинні та вторинні потреби (влада, повага) кожної людини.

Внаслідок суперечливості соціальних відносин однією з форм соціальної взаємодії суб'єктів стає соціальний конфлікт.

3. Система соціального контролю.

Соціальні відносини між індивідами і суспільством формуються в умовах соціального контролю.

Соціальний контроль – *засіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує упорядковану взаємодію її елементів шляхом нормативного (у тому числі й правового) регулювання.*

Соціальний контроль охоплює контрольовану діяльність індивідів і контролюючу діяльність соціальних інститутів. Динамічна модель соціального контролю включає такі основні елементи: індивід, соціальна спільнота (група, клас, соціальна організація, суспільство); індивідуальна дія; соціальна (групова) дія. Відомо, що індивідуальна і групова дії співвідносяться як контрольоване і контролююче. Йдеться саме про взаємодію, а не про односпрямований контроль.

Акт соціальної (групової) дії, виступаючи в системі соціального контролю у формі реакції на індивідуальну поведінку, виконує функцію соціального стимулу (позитивного або негативного), який визначає особливості подальших індивідуальних актів.

Важливими атрибутами та елементами соціального контролю є цінності, норми, звичаї, санкції, які виникають та існують внаслідок дії соціальних інститутів.

Культура кожного суспільства та спільноти має свої цінності. Поряд з ними існують загальнолюдські цінності, котрі забезпечують цілісність соціальних систем, здатність їх до виживання у перехідні періоди.

Соціальна норма – загальновизнане правило, зразок поведінки, дій індивідів, соціальних груп.

Соціальні цінності і норми є інструментами соціального регулювання в суспільстві, проміжною ланкою, що пов'язує поведінку індивіда і найважливіші соціальні інститути.

Тому соціальна норма визначає межу допустимої поведінки індивіда, соціальної групи або організації, що історично склалася у конкретному суспільстві. Як немає суспільства без вільної та доцільної поведінки людини, так немає і суспільства без загальних правил, які забезпечують координацію цих вільних дій

Найчастіше соціальні норми поділяють на соціальні приписи і технічні правила.

Соціальні приписи – норми, що визначають соціальне становище індивіда. До соціальних приписів відносять: право, звичаї, правила пристойності, моду, мораль, які сприяють реалізації загальної мети, що відповідає інтересам широкої спільноти навіть у супереч інтересам окремих їх членів.

Поважне ставлення до них у суспільстві забезпечують різні чинники – від виховання до санкцій.

Соціальний припис має дві частини: диспозицію і санкцію.

Для правових норм характерні: текстуальне закріплення, офіційне опублікування або відміна органом держави, чіткий і однозначний опис варіантів поведінки або їх меж, наявність чітко сформованої санкції, забезпечення їх дотримання силою держави.

Норми моралі діють передусім через внутрішні психологічні механізми. Їх характеризують: відсутність текстуального закріплення; забезпечення їх дотримання авторитетом громадськості; санкція за порушення у формі громадського осуду.

Норми моралі формуються з розвитком суспільства, висувають до особистості вищі вимоги, ніж правові. Сфера моралі ширша, ніж сфера права, а тривалість моральних санкцій довша, ніж правових. Мораль відіграє визначну роль у забезпеченні соціальної солідарності.

Технічні правила – норми, що регулюють відношення людини і природи.

До них належать технічні інструкції, правила безпеки життєдіяльності тощо.

Важливу роль у механізмі соціального контролю виконують звички.

Звичка – встановлений спосіб поведінки у певних ситуаціях, порушення якого не викликає негативної реакції соціальної групи.

Вони виникають на основі навичок, закріплюються традиціями, в одних випадках визнаються як терпимі, в інших – як шановані.

У кожної людини є свої визначені звички, позитивні з них приймаються, схвалюються всією соціальною групою. На основі звичок формуються певні звичаї.

Звичай – це встановлений спосіб поведінки, з яким пов'язані певні моральні цінності, порушення яких викликає негативні санкції групи чи суспільства.

Термін «звичай» пов'язаний з поняттями «традиція» та «обряд» («ритуал»). Однак традиція – це ширше поняття, ніж «звичай», охоплює різноманітні об'єкти соціальної спадщини (матеріальні й моральні цінності). Обряд є різновидом звичаю.

Одним з важливих елементів соціальних норм є санкція, за допомогою якої забезпечується реалізація правил поведінки.

Санкція – (лат. Sanctio – непорушена постанова) – стимулювання бажаної поведінки і припинення небажаної для забезпечення внутрішньої згуртованості й безперервності суспільного життя.

Хоча зазвичай санкція сприймається негативно, існують позитивні й негативні санкції.

Відповідно до норм, покладених в основу санкцій, та соціальних інститутів, що їх виробляють санкції можуть бути неформальними, що реалізуються безпосередньо соціальною групою через певні форми її поведінки, і формальними (юридичними, політичними, економічними та ін.), що реалізуються через діяльність соціальних інститутів.

За змістом тиску санкції поділяються на правові (покарання та заохочення за певні дії, передбачені законом); етичні (покарання та заохочення згідно з моральними принципами), сатиричні (насмішки, презирство), релігійні (анафема). Якщо санкції взаємодоповнюють одна одну, їх дія ефективніша, ніж коли між ними виникають суперечності.

Соціальні санкції встановлюються і застосовуються суспільством або окремо соціальною групою як засіб захисту соціальної організації, забезпечення дотримання норм поведінки.

Від санкцій залежить соціальний порядок. Якщо за порушення соціальних норм санкції не застосовуються, виникають правовий нігілізм, різноманітні види девіантної поведінки.

Девіація як соціальне явище присутня в суспільстві будь-якого типу і притаманна кожній суспільній спільноті.

Девіантна (лат. Deviatio – ухилення) поведінка – вчинок, дія людини, групи людей, які не відповідають офіційно встановленим у даному суспільстві нормам (стандартам, шаблонам).

Соціальні відхилення мають для суспільства різне значення. Позитивні є засобом прогресивного розвитку системи, підвищення рівня її організованості, подолання застарілих, консервативних, реакційних стандартів поведінки. Це соціальна творчість – наукова, технічна, художня, суспільно-політична.

Негативні відхилення дезорганізують систему, підриваючи іноді її основи. До них належать соціальна патологія – злочинність, наркоманія, проституція, алкоголізм.

Девіантну поведінку класифікував Р. Мертон, який виділив кілька **типів** пристосування до аномії (патологічного стану суспільства):

- *конформізм* – пасивне прийняття стандартів поведінки, безумовне визнання існуючих порядків, норм, правил, схилення перед авторитетами. Чим стабільніше суспільство, тим поширеніша аномія;
- *інновація* - допускає згоду з певною культурною метою, але заперечує засоби її досягнення, які схвалюються соціально;
- *ритуалізм* – заперечує мету певної культури, але згодна використати засоби, що схвалюються соціально;
- *ретретизм* – втеча від дійсності – спостерігається, коли людина одночасно заперечує цілі й соціально схвалені засоби їх досягнення. Особи, які вдаються до цього засобу, перебувають у суспільстві, але не належать йому;
- *заколот* – виявляється у неприйнятті актів громадської непокори.

Деформація соціальних норм є основним чинником формування різноманітних форм девіантної поведінки. **Ця деформація може виявлятися у:**

- відриві соціальної норми від конкретних умов життєдіяльності;
- застарілості або незбігу їх з реаліями суспільного життя;

- викривленому або неповному відображенні у свідомості людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства;
- нестабільності, нестійкості й невизначеності норми, яка внаслідок цього не може виконувати функцію соціального регулятора;
- руйнуванні взаємозв'язку її структурних компонентів;
- послабленні або незастосуванні санкцій, функціональній неефективності соціальних норм.

Соціальні норми деформуються під тиском трансформаційних процесів у суспільстві, у зв'язку з використанням ціннісних орієнтацій у різноманітних верствах населення.